

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(6)/2025, 63-70

УДК: 737/904

DOI: [10.52754/16948874_2025_2\(6\)_7](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_2(6)_7)

ТҮРК ТИТУЛАТУРАСЫНДА “АТА” НААМЫ¹

ТИТУЛ “АТА” В ТЮРКСКОЙ ТИТУЛАТУРЕ

THE TITLE “АТА” IN THE TURKIC TITULATURE

Луи Базен

Луи Базен

Louis Bazin

Франция

Франция

France

¹ Bazin, Louis. (1981). “Ата” dans la Tradition Turque des Titulaires”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 36(1), 87-94.
Франсуз тилинен кыргыз тилине которгон: Абдимиталип уулу Нурсултан, PhD, улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети, nabdimitalipuulu@oshsu.kg; <https://orcid.org/0009-0002-1689-0741>

ТҮРК ТИТУЛАТУРАСЫНДА “АТА” НААМЫ

Аннотация

Белгилүү франсуз чыгыш таануучусу, түрколог Луи Базендин түрк тарыхындагы “ата” наамы тууралуу макаласы 1981-жылы Анкара университетинин илимий журналында жарык көргөн. Бул макалада түрк тарыхындагы “ата” наамы, анын келип чыгышы, семантикасы жана түрк элдеринин социалдык-саясий жана руханий системаларындагы функционалдык мааниси каралат. Анда “ата” наамынын уруулук жана үй-бүлөлүк аталыштан бийлик, күч жана инсандын ыйык статусу менен байланышкан ардактуу наамга чейинки эволюциясы каралат. Тарыхый булактар, эпиграфиялык эстеликтер жана түрк тилинин маалыматтары талданып, бул наамдын ар кандай доорлордогу туруктуулугун жана көп мааниге ээ экендигин байкоого мүмкүндүк берет. Макалада “ата” наамы номинативдик гана эмес, символикалык функцияны да аткарып, патриархалдык коомдун баалуулуктарын жана акылмандык, жоопкерчилик жана уланмалуулук түшүнүктөрүн чагылдырганы көрсөтүлөт. “Ата” наамынын түрк маданий жана тарыхый иденттүүлүгүнүн маанилүү элементи катары мааниси жөнүндө тыянак чыгарылат. Бирок кыргыз тарых илиминде жана тил багытындагы изилдөөлөрдө аталган макала изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келет. Бул мүчүлүштүктү толуктоо жана жалпы эле окурмандар үчүн макала кыргыз тилине которулду.

Ачкыч сөздөр: түрк тарыхы, байыркы түрк тили, түрк титулатурасы, “ата” наамы, Атилла, атаман

ТИТУЛ “АТА” В ТЮРКСКОЙ ТИТУЛАТУРЕ

Аннотация

В 1981 году в научном журнале Анкарского университета была опубликована статья известного французского востоковеда и тюрколога Луи Базена о значении слова «ата» в турецкой истории. Статья посвящена исследованию титула «ата» в тюркской титулатуре, его происхождению, семантике и функциональному значению в социально-политической и духовной системе тюркских народов. Рассматривается эволюция употребления титула «ата» от родоплеменного и семейного обозначения к почётному званию, связанному с авторитетом, властью, наставничеством и сакральным статусом личности. Анализируются исторические источники, фольклорные материалы, эпиграфические памятники и данные тюркских языков, позволяющие проследить устойчивость и многозначность данного титула в разных эпохах. В статье показано, что титул «ата» выполнял не только номинативную, но и символическую функцию, отражая ценности патриархального общества, представления о мудрости, ответственности и преемственности. Сделан вывод о значимости титула «ата» как важного элемента тюркской культурно-исторической идентичности.

Ключевые слова: тюркская история, древнетюркский язык, тюркская титулатура, титул «отец», Атилла, атаман

THE TITLE “ATA” IN THE TURKIC TITULATURE

Abstract

The article presents and contextualizes the work of the prominent French orientalist and Turkologist Louis Bazin devoted to the title “ata” in Turkish history, originally published in 1981 in the scientific journal of Ankara University. Bazin’s study explores the origin, semantics, and functional role of the title “ata” within the socio-political and spiritual systems of the Turkic peoples. Special attention is given to the historical evolution of the title from a tribal and familial designation to an honorary title associated with authority, power, and sacred status. Based on the analysis of historical sources, epigraphic monuments, and Turkic linguistic data, the article demonstrates the stability and polysemantic nature of the title across different historical periods. It is shown that “ata” carries not only a nominative but also a symbolic meaning, reflecting patriarchal values, ideas of wisdom, responsibility, and cultural continuity. Despite its scholarly significance, Bazin’s article has remained largely overlooked in Kyrgyz historical and linguistic studies. To address this gap and make the research accessible to a wider audience, the article has been translated into the Kyrgyz language.

Keywords: Turkic history, Old Turkic, Turkic titlature, “ata” title, Atilla, ataman

Ататүрктүн 100 жылдыгына ушул жупуну макалабызды тартуулайбыз.
 Макалабызда түрктөрдүн көөнө тарыхына көз чаптырып,
 түрктөрдө “ата” сөзү кездешкен
 наамдарды изилдөөгө аракет кылдык.

Киришүү

“Ата” сөзү азыркы түрк тилдеринин дээрлик баарында *атаны* билдирип (кеңири маанисинде “ата-баба”), *ата* же Алтай жана Жогорку Енисейдеги диалекттерде азыраак өзгөргөн *ада* деген формаларда кездешет. “Ата” маанисин билдирген бул жөнөкөй сөз XI к. карахандарда, кийинчерээк куман жана чагатай тилдеринде жана осмондорго чейинки Анатолияда кездешет.

Монголия жана Енисейдин жогорку агымында табылган байыркы түрк жазма эстеликтеринде (VIII кылымдан башталат) *атаны* – *каң* сөзү менен аташкан. Мындай көрүнүш классикалык уйгур тилинде да байкалат. Бирок *ата* сөзүнөн туунду, “кымбаттуу атаке” дегенди билдирген *атач* сөзү Монголиядан табылган Онгин эстелигинде (720 жж.) кездешет. Аталган эстелик түркчө жазылган эң көөнө эстеликтин бири болуп саналат. Бул жазма эстеликте “атакемди” билдирген *атачым* сөзү - атооч катары берилген. Аталган жазма эстелик тууралуу алгачкы эмгектерде бул сөз *тачам* деп жаңылыш окулган (Clauson, 1972, 43-б.).

Ал эми Жеймс Хэмилтон өзүнүн “*Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties d'après les documents chinois*” аттуу эмгегинде 790-жылы жазылган *Tseu tche t'ong kien* аттуу жыйнакта уйгурлар *атаны* “*ата*” деп аташаарын белгилеген (1955, 147-б.) жана бул сөздүн колдонулушу өзгөчө кызыгууну жаратат. Анткени кытайча түшүндүрмөдө аталган сөз “түркчө” деп белгиленген. Жэймс Хэмилтон мындай көрүнүштү бизге оозеки мындайча түшүндүрүп берди:

Уйгурлардын атактуу кол башчысы 790-жылы Батышка жасаган жортуулунан кийин Орхон өрөөнүндөгү уйгурлардын борборуна кайтып келген. Бул инсан улуу кол башчы жана мамлекеттик ишмер болуп, беш жылдан кийин жаңы династияны негиздеген. Кийин 795–805-жылдары Монголиянын аймагындагы Уйгур каганатын *Теңриде үлүг булмыш алп кутлун үлүг билге каган* аттуу наамы менен каган катары бийлик кыла турган бул инсан батышта жортуулда жүргөндө сарай төңкөрүшү болуп, такка жаш жеткинчек бала отурат. Жаш каган мамлекетке кайтып келген улуу кол башчыны ак сөөктөрдүн коштоосунда тосуп алып, ага таазим кылып, бийликтин эки тизгин бир чылбырын берип жатып ага *ата* деп кайрылган. Бул жолугушуудан кийин кол башчы вазир болуп дайындалат.

Кытай жылнаамаларында сакталып калган бул тарыхый окуядан *ата* сөзү түз маанисиндеги “атадан” сырткары, урмат-сыйды билдирген апеллятивдик мааниге да ээ жана анын титулатурада кеңири колдонулганлыгы көрүнүп турат.

*** **

Этимологиялык жактан алып караганда, *ата* сөзү - *эне* (ана), *уни* ж.б. сөздөр сыяктуу эле, туугандык мамилени билдирген *lallwort* (бала тилинде айтылган сөз) болуп саналат. Бардык түрк тилдерине мүнөздүү болгон бул сөз чыгыштагы алтай тилдеринде, т.а. моңгол жана тунгус тилдеринде кездешпейт.

Экинчи жагынан индоевропалык тилдерде *ama* сөзү менен формасы бирдей (үнсүз тыбыштар же суффикс кошулуп) жана мааниси өтө жакын түрлөрү, т.а. хетт тилинде *attach*, грекчеде *atta*, готтордо *atta*, көөнө славянчада *отць*, албанчада *at*, латынча *atta* “чоң ата” жана *atavus* сөзүндөгү *am-* “баба (4-ата)”, байыркы французчада *atavique*, ирландардагы *aite* “өгөй ата” кездешет. Ошондой эле биз *ama* (“ата” маанисинде да, ошондой эле урмат-сыйды билдирүүчү сөз катары да) сөзүнүн изин түрк тилдерине чейинки доорлордон, тактап айтканда, Европадагы гунндардын тилинен да таба алабыз. Болжол менен 433-жылы византиялык тарыхчы Приск гунндардын ак сөөктөрүн тизмелеп жатып *Атакам* деген белгилүү адамдын ысымын эскерет (Moravcsik, 1958, 76-б.). Түркологдор бул ысымдын биринчи бөлүгүндөгү *ama* сөзүнө байыркы түрк жазма эстеликтеринде кеңири кездешип, шаманды билдирген *кам* жалгашып жасалган деген пикирде. Биздин билишибизче, бул *ama* сөзүнүн түрк тилдерине чейинки тилдерде эң алгачкы ирет кездешеси.

Ушул эле доордо, т.а. 433-жылдан 453-жылдарга чейинки аралыкта гунндарды даңазалуу *Атилла* башкарган. Кадыр-барктуу тилчилердин пикири боюнча (Moravcsik, 1958, 79-80) бул өкүмдардын ысымы гот тилиндеги “атаны” билдирген *atta* сөзүнө *-ila* кичирейтүү мүчөсү уланып жалгашуусунан келип чыккан (сал. *Wulf-ila* “бөлтүрүк”). Орто жогорку немис тилинде кичирейтүү формасынын фонетикалык эволюциясы сакталып калган. Алсак, “Нибелунгдар дастанында” Атилла эпикалык каарман катары кездешет: *Etzel=Attila*.

Бир нече герман элдерин башкарган Европа гунндарынын өкүмдары гот тилиндеги “кичинекей ата” маанисин билдирген *Attila* ысымы менен белгилүү болушу эч таң калыштуу эмес. Анын ысымында гот тилиндеги *atta* сөзүнүн туундусунун тандалышы, сыягы, пратүркчөдөгү *ata* кадыр-баркты билдирген термин катары салттуу түрдө колдонулуп келгендиги менен түшүндүрсө болот. Муну болжол менен 433-жылы ак сөөк гуннга ыйгарылган *Атакам* наамынан көрүнүп турат. Бул, кыязы, түрк тилине чейинки гунндардын тилиндеги *ama* сөзүнүн туундусу, “атаке, кымбаттуу ата” дегенди билдирген *атачка* окшош болушу мүмкүн. Аны VIII кылымда байыркы түрктөргө таандык Онгин жазуусундагы маалыматтар да тастыктап турат.

Ama сөзү кадыр-баркты жана ардактуу наамды билдирген термин катары түрк элдерине чейинки жана андан кийин түрк элдеринде колдонулган өтө байыркы салт болгон. Кандай болгон күндө да *Атакам* наамы далилдегендей, ал бери дегенде эле V кылымдын биринчи чейрегинен бери колдонула баштаган..

Төмөндө *ama* сөзүнүн түрк дүйнөсүнүн ар кайсы аймактарында колдонулушунун ишенимдүү далилин хронологиялык тартипте карап чыгабыз. Берилген мисалдарды толук деп айта албайбыз. Бирок байыркы салттын үзгүлтүксүз уланып келе жаткандыгынын айныксыз далили деп жыйынтык чыгарууга негиз бар деген пикирдебиз.

759-жылы Балхаш көлүнүн түштүк жана түштүк-чыгышын мекендешкен *кара түргөштөрдүн* каганы кытай булактарында *A-to p'ei-lo* же *Ата-Бойла* деп эскерилет (Chavannes, 1903; p. 317, *A-to p'ei-lo* бөлүмү). Ысымдын экинчи бөлүгү *бойла* наамы байыркы түрктөрдө кеңири тараган. Алсак, ал Билге кагандын кайын атасы жана кол башчысы, VIII кылымдын биринчи жарымында Түрк каганатында маанилүү роль ойногон инсан Тонйуктун наамында (Билге Тонйук Бойла Бага Таркан) жана IX к. протоболгарларда кездешет (караңыз: Moravcsik, 1958, pp. 93-94).

981-жылы Кучадагы уйгурлардын каганы Ата-өге аттуу тагасына бийликти убактылуу өткөрүп берген (Hamilton, 1955, б. 147). Бул инсанды аты-жөнү жана наамы Кучадан табылган, өкүмдарлардын ысымдары жазылган мамыда катталган. Анын ысымындагы *Өге* байыркы түркчөдөгү *ө-* “ойлонуу” деген маанини билдирет. “Ойчул, даанышман” маанисиндеги *өге* сөзү да ушудан келип чыккан. Аталган наам байыркы түрктөр менен уйгурларда кеңири тарап, “мамлекеттик кызматкер” дегенге жакын мааниде колдонулган.

1070-жылдары даңазалуу тилчи Махмуд Кашгари карлуктарда мамлекеттик кызматкерди билдирген *ата-сагун* деген наам болгонун жазат. Ошону менен кошо бул наам түрк эмчилерине (“түрк” деп Махмуд өзүнүн этникалык тобун, т.а. карахандарды атаган) да берилгенин белгилейт. Түрктөрдөгү “сагун” наамынын экинчи мууну мурунчул болуп, теги кытай тилине такалат. Алгач сеңүн/саун сөзүнүн мааниси ”генералды” билдирип, бирок 8-11-кылымдардын ортосунда ардактуу наамды билдирип калган (Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, Cilt. I, 1939, s. 403; Hamilton, 1955, p. 155 (№ 38 и 39)).

Болжол менен XII к. башында византия императору Алексей Iдин кызы Анна Комнина жана анын сарай тарыхчысы Европада алгачкылардан болуп түрктөрдүн *Ата-бек* наамын эллиндешкен түрүн (“Атапакас”) эскеришкен (Moravcsik, 1958, p. 77). Бул наамдын экинчи мууну – *бег* алгач “чоң атага” карата колдонулган (сал. Түркияда *бей-баба*). Ал эми селжуктар доорунда мураскор ханзадалардын тарбиячысын (айрыкча так мураскорлорунун тарбиячысын) аташкан. Бул “насаатчылар” XII кылымдын 2-жарымында селжуктар кулагандан кийин Азербайжандан Иракка жана ага чектеш аймактарга бийлик жүргүзгөн аскердик династияларды негиздешкени белгилүү. *Атабек* наамын (Ата-бек, Ата-бей ж.б.) жана ага байланыштуу *атабай* наамын (экинчи терминдеги *бай* сөзү түрк тилдериндеги *бек* менен чаташтырылып келет) кийинчерээк түрктөрдүн ар кандай даражалуу инсандары жана ак сөөктөрүнө ыйгарылып келген.

Белгилей кетсек, V кылымдан XII кылымга чейин жазылып алынган бардык эки муундуу аталыштарда (*Ата-кам, Ата-бойла, Ата-өге, Ата-сагун, Ата-бег*) Ата-түрк деген аталыштагыдай эле сөздүн башында *ата* сөзү турат жана бул миң жылдан ашуун убакытка созулган салттуулук.

Бирок, синтаксистик себептерден улам ата экинчи орунда калышы мүмкүн. Бул айрыкча эпитет катары колдонулган сын атоочтордо байкалат. Мисалы, XIII кылымдагы Византия жылнаамаларында христиан татарларында Алп-ата деген наам (эллиндештирилген “Алпатас”) болгондугу эскерилген. Биринчи термин, албетте, түркчө *алп* – “эр жүрөк, баатыр”, адатта татаал зат атоочтордо биринчи келет. Мисалы, *Алп-арслан* – “баатыр арстан”. Экинчи жагынан “ата” (“баба” сыяктуу) наамы белгилүү социалдык функцияга ээ, так наам болбогону менен уламыштарга айланган кадырлуу адамдардын ысымдарында алардын жогорку мартабасын белгилеп көрсөтүү үчүн колдонулат. Мисалы, огуз эпосунда белгилүү акын Деде-Коркуттун дагы бир аты - Коркут-ата.

*** **

Жогоруда каралган кош наамдардан тышкары, түрк дүйнөсүндө ата сөзүнө байланышкан тарыхый маанилүү “атаман” деген наам кездешет. Бул наам *түрк-мөн, караман* ж.б.у.с. сөздөрдөгүдөй сыяктуу күчөтмө мүчө аркылуу жасалган.

Жакында жарык көрүүчү Омелян Прицакка арналган жыйнакта аталган наамга арналган изилдөө макалабызды сунганбыз.² Ошондуктан, биз бул татаал маселенин майда-чүйдөсүнө чейин кайрылып отурбай, тыянагыбыздын негизги учурларына кыскача токтоло кетүүнү туура таптык.

Орхон II жазуусунун³ түштүк тарабындагы 13-15-саптардагы мансаптуу адамдардын тизмеси берилген. Андагы *Таман Таркан* деген аталыштагы Таманды *атаман* деп окуш керек деген пикирдебиз. Анткени Орхон жазууларынын графикалык системасында **а**-инициалы жазылбайт. Демек, аскер башчыны билдирген “атаман” деген сөз жок эле дегенде VIII кылымда эскерилген. Бул наам Украина казактарынын эскерилишинен 900 жыл мурун эле түрк дүйнөсүндө өкүмдар, кол башчыларга бериле баштаган. Андан тышкары, Осмон династиясынын негиздөөчүсү *Осмон газинин* ысымы византиялык булактарда *Атман* же *Атуман* деген формада эң алгачкы жолу эскерилет (XVI кылымга чейин). Бул ысым халиф Осмондун атынан эмес, түрк тилиндеги *Атаман* сөзүнүн фонетикалык эволюциясынын натыйжасында пайда болгон бир формасы болушу мүмкүн (Moravcsik, 1958, pp. 214-216). Халиф Осмондун ысымын түрктөр *Отаман/Отман/ Осман* деп аташкан. Бул ысым мурун ислам антропонимиясында кеңири тарабаган. *Осмон* деген ат түрк тилиндеги *Атаман/Атуман/Атман* сөздөрү менен үндөшүп тургандыктан, түрктөр аны ушинтип атап калышкан деген көз караш айрым түркологдор тарабынан колдоого да алынып келет.

Бул макаланы жазгандан кийин бизде жаңы суроо пайда болуп, анын изи Монголиядагы Түрк империясынын алгачкы мезгилине алып барды. Мындай суроонун жаралышына Византия императору VI Иоанн Кантакузиндин жылнаамасында эллиндешкен “Маратуманос” деген ат менен эскерилген осмон аскер башчысынын ысымынын (1347-жылы каза болгон) кездешуүсү түрткү болду (Moravcsik, 1958, p. 182). Бул татаал ысымдын биринчи мууну - *Мар* ар түрдүүчө чечмелениши мүмкүн. Мисалы, *Амар* же *Омар*, бул эки форма тең византиялык транскрипцияларында түрк ысымдары катары берилген (Moravcsik, 1958, p. 216-217). Ал эми ысымдын экинчи мууну болгон “*ату-ман-ос*” Осмон газинин атындагы же наамындагы византиялыктар белгилеген *атуманды* (Атамандын апофониясы) билдириши мүмкүн. Фонетикалык жактан алганда, кош эринчил (b, p, m, v) үнсүздөрүнө жалгашкан *a à y* (атаман/атуман) үндүүлөрүнүн бири-бирине өтүшү байыркы түрк тилинде даана байкалат (*kapag/karug* “эшик”; *tarag/tarug* “кызмат, сыйынуу”; *katag/katug* “баары” ж.б.) жана азыркы түрк тилдеринде (Анатолияда *baba/buba* “ата”). Мындай абал түрк тилдеринин эволюциясындагы кадыресе көрүнүш. Демек, *атуман* формасын *атаман* сыяктуу эле байыркы сөздөрдөн деп саноого негиз бар деп ойлойбуз.

Эгер биздин божомолубуз туура болсо анда түркологдорду түйшөлтүп келген табышмактын жандырмагын жандыра алабыз. Монголиядагы биринчи түрк каганатынын куруучусу (552-ж.) байыркы түрк жазма эстеликтердин баарында Бумын-каган деп берилет. Ал эми кытай жылнаамалары аны дайыма Т’оу-мэн (кыт. 土門, *пин.* Tǔmén) деп аташкан (Chavannes, 1903, p. 372). Бул Бумынга эмес, Тумин же Туманга туура келет. Кытай тилинде *t-* жана *b-* тыбыштарынын фонетикалык жактан бири-бири менен чаташпайт. Ошондуктан мындай окшоштукка карабастан, эки башка сөз жөнүндө кеп болуп жатат деген тыянак

² **Макала жарык көргөн.** Bazin, Louis. (1979-1980). “Antiquité méconnue du titre d'ataman?” *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 3/4, Part 1. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, pp. 61-70.

³ Билге каганга арналган жазуу (*котормочу*).

чыгарышыбыз керек. Туманды түркчө “туман” (караңыз: *duman*) сөзү менен чечмелөөгө аракеттер болгон. Арийне мындай сөздүн түрк антропонимикасында колдонулушуна мисалдар жокко эсе жана абройлуу өкүмдардын “Туман” деген атты алышы түшүнүксүз.

Ушул себептен биз кытайча *T’ou-mән* транскрипциясы *атаман* наамынын баш тамгасы түшүп калган туундусу - *атумандын* транскрипциясы деп ойлойбуз. Байыркы кытай транскрипцияларында түрк аттарынын башталгыч *a-* тамгасынын түшүп калышы сейрек кездешсе да бар. Шаванн (1903, б. 316–317 жана 357) Батыш түрк урууларынын (Он ок) ошол эле уруунун башчысы үчүн VII кылымдын ортосуна таандык төмөнкү транскрипцияларды келтирет: *A-si-kie k’iue se-kin* жана *Si-kei k’iue se-kin Tou-man* (мында “*se*” деп окулган бөлүк чындыгында *k’i* деп окулушу керек (караңыз: *Hamilton, 1955*, б. 98, 1-комментарий).

Алгачкы 5 (же 4) иероглиф, ошол доордогу кытай транскрипцияларында тастыкталган фонетикалык маанилерин эске алуу менен, (*A*)*skir Köl Irkin* деп окулат. Бул жерде биринчи бөлүктөгү *Askir* сөзү уруунун атын билдирет (мааниси ас- “асуу, илип коюу” дегенден болушу мүмкүн?). Бул сөз башка транскрипцияларда да ушундайча берилген. Шаванндын индексинде (1903, б. 357) *Si-kie k’iue* деген аталыштан дароо кийин келтирилген *Si-kien* Ферганадагы Аксыкент шаарынын аталышы. Бул жогоруда сөз болгон биринчи муунду түшүрүп кыскарткан транскрипциянын дагы бир мисалы болуп саналат. Демек, *T’ou-mән* - *атумандын* кыскартылган транскрипциясы, *атамандын* бир варианты жана *ата* сөзүнөн келип чыккан наам болушу мүмкүн.

Эгерде бул түкшүмөлдү кабыл алсак, анда ошол эле *Askir Köl Irkin* наамынын акыркы бөлүгүндөгү *Tou-man* деген транскрипция деле биринчи бөлүктөгүдөй эле *a-* тыбышын түшүрүп салган (афerez) десе болот. Башкача айтканда, ал (*A*)*tuman* формасын чагылдырып, *ataman* аталышынын бир варианты.

Натыйжада Византия булактарындагы *Атакам* сөзүнүн аркасы менен V кылымдын биринчи чейрегинен тартып *ата* сөзү түрк дооруна чейинки жана түрк доорунда колдонулгандыгын, ошондой эле VI кылымдын ортосунан тартып ата сөзүнүн туундусу болгон *атаман* сөзү (*атуман* жана *атман* сыяктуу варианттары менен) болгондугун айта алабыз. Атаман - дондук казактарда эскерилерден бир канча кылымдар мурун эле Биринчи Түрк каганатынын түптөөчүсү Бумын-кагандын наамында кездешет.

Эгер Осмон империясынын куруучусу Осмон-гази халифтин ысымы болгон ‘Усман деген атты алганга чейин *Атман* же *Атуман* деген наамы болгон деген божомолубуз чын чыкса анда бул наамдын түрк тарыхындагы орду чоң болгон дегенге негиз бар.

*** **

Албетте, атаман наамынын байыркылыгы жөнүндөгү ойлорубуз божомол гана деңгээлинде болуп, талкууга муктаж. Бирок ошол эле учурда “ата” сөзү наамдарда, айрыкча кош сөздүн биринчи бөлүгү катары бир жарым миң жылдан ашуун убакыттан бери уланып келе жаткан туруктуу салт экенин ишенимдүү белгилей алабыз.

Патриархалдык коомдогу “атанын” бийлигин билдирген бул термин (индо-европалык коомундагы *pater* жана анын ар кандай аналогдору сыяктуу) символикалык түрдө рухий, интеллектуалдык, саясий сапаттары же чыгаан аскер башчылыгы менен өзгөчөлөнгөн эркек инсандарга карата колдонулат.

Ошондуктан, эзелки салттын жолун улап, харизмалуу инсан (*Ата-кам*), саясий даанышман (*Ата-өгө*), өз элине жол башчы (*Ата-бек*), кол башчы (*Атаман*) Гази Мустафа Кемалга 1935-жылы январда Түркиянын Улуу Улуттук Жыйынынын (Türkiye Büyük Millet Meclisi, ТВММ) сунушу менен Ататүрк деген фамилия (*сой ады*) ыйгарылган.

Көп учурда бул фамилияны “Түрктөрдүн атасы” деп которуп жүрүшөт. Биздин оюбузча бул туура эмес (анда *Туркатасы*/Türkatası болушу керек эле). Тилекке каршы, бул сөздү француз тилине көркөм жана кемчиликсиз которуу мүмкүн эмес. “*Turc-Père*” деп койсо болот. Бирок анда көркөмдүк жагы коошпой калат. Бул сөздүн чыныгы маанисин комментарий гана ачып бере алат. Мында *түрк* синтаксистик жактан негизги субстантивдик термин, ал эми *ата* квалификациялык эпитеттин бир түрү. Ал эң мыкты сапаттарга (*par excellence*), кадыр-баркка ээ болгон, ошол эле учурда аталык мээримин чачкан *түрк* дегенди билдирет. Тарых алдындагы улуу миссия бул инсанды республикалык түрк элинин атасына айлантты.

Пайдаланылган адабияттар

1. Bazin, Louis. (1979-1980). “Antiquité méconnue du titre d'ataman?” *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 3/4, Part 1. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, pp. 61-70.
2. Chavannes, Edouard. (1903). *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux*. St. Petersburg: Academie Impériale des Sciences.
3. Clauson, Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
4. Hamilton, J. (1955). *Les Ouighours À L'époque Des Cinq Dynasties D'après Les Documents Chinois*. Vol. X. Paris: Imprimerie Nationale. Presses Universitaires de France.
5. Kâşgarlı, Mahmud. (1939). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Cilt 1. Çev. Besim Atalay. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
6. Moravcsik, Gyula. (1958). *Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*. Zweite Durchgearbeitete Auflage. Berlin: Akademie-Verlag.